STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 04581

RAMBAM

Samuel Ber Wiener

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

רמב״ם

דער גרויסער יידישער
פילאָזאָף און הומאַניסט
אינעם מיטלאַלטער

צום 750סטן יאָרצייט פון דעם פילזייטיקן גאון

פון

ש. ווינער

איקוף פאַרלאַג
ניו יאָרק 1956

MOSES MAIMONIDES

(RAMBAM)

The Great Jewish Philosopher and Humanist in the Middle Ages

In Commemoration of his 750th Anniversary

By SAMUEL WIENER

Published by YKUF

New York, 1956

330

Printed in the U. S. A.

רמב"ם (רבי משה בן מיימאָן)

.1

זיבן הונדערט און פופציק יאָר זענען פאַרביי זינט דער רמב״ם איז אַוועק פון דער וועלט, און אין משך פון די אַלע הונדערטער יאָרן האָבן אין כמעט אַלע לענדער פון דער וועלט, אין די פאַרשידנסטע שפּראַכן, נישט אויפגעהערט אַרויסצוקומען ביכער, טראַקטאַטן, אויפקלערונגען און קאָמענטאַרן וועגן רמב״ם און זיין גייסטיקער ירושה. אין דער טעאָלאָגיע האָבן אים זיינע פאַרערער פאַרגליכן אַזש מיט משה רבנו — ממשה ועד משה לא קם כמשה — פון משה (רבנו) ביז משה (בן מיימאָן) איז נישט אויפגעשטאַנען נאָך אַזאַ משה. אין דער פילאָזאָפיע איז ער פאַרגליכן געוואָרן מיטן גרעסטן גריכישן דענקער, דער „פּרינץ פון די פילאָזאָפן״ — אַריסטאָטל, און אין דער מעדיצין מיטן פאָטער פון דער מעדיצין — היפּאָקראַטעס.

קודם, אָבער, עטלעכע ווערטער וועגן דעם קולטור־היסטאָרישן הינטערגרונט, וועלכער האָט צוגעגרייט דעם באָדן פאַרן אויפקום פון דעם דאָזיקן אוניווערסאַלן גאון — דער רמב״ם,

אָדער מיימאָנידעס, ווי ער איז באַקאַנט אין דער נישט־יידישער געלערנטער וועלט.

• • •

אין צענטן יאָרהונדערט רוקט זיך איבער דער צענטער פון דער יידישער קולטור פונעם מזרח צום מערב — פון בבל צו שפּאַניע.

יידן דערגרייכן אַ הויכע מדרגה אינעם עקאָנאָמישן לעבן פון די בליענדיקע מוריש־אַראַבישע מדינות אויפן פּירענעאישן האַלב־אינדזל (שפּאַניע), און אין הסכם מיט זייער עקאָנאָמישן איינפלוס שפּילן זיי דאָרט אַן אָנגעזעענע ראָלע אויך אין פּאָליטישן לעבן. זיי געניסן פון גלייכע רעכט באַגלייך מיט די מוסולמענער און פאַרנעמען אָפט הויכע מלוכה־פּאָסטנס. דער באַריר מיט דער אייגנאַרטיקער און רייכער אַראַבישער קולטור אין יענער צייט, מיטן אַראַבישן רענעסאַנס, דער רעזולטאַט פון אַ גרויסן עקאָנאָמישן און פּאָליטישן אויפשוואונג, גיט אַ שטאַרקן שטויס פאָראויס דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער פילאָזאָפיע. ס׳טרעפט צומאָל אויך, אַז יידישע געלערנטע זאָלן אַפילו שטיין בראש פון דער דעמאָלט באַרימטער אַקאַדעמיע אין קאָרדאָווע — דער צענטער פון אַראַבישער געבילדעטקייט אין שפּאַניע. אין אַט יענער צייט, ווען דער קולטורעלער מצב אין די קריסטלעכע מערב־אייראָפּעאישע לענדער איז שטאַרק גע־

פאַלן, האָט די אַראַבישע אַקאַדעמיע אין קאָר־דאָווע דערגרייכט אַ הויכע מדרגה אין פילאָ־זאָפיע און אין עקספערימענטאַלע וויסנשאַפטן.

יענע עפּאָכע אין שפּאַניע פירט אַרויס אַ היפּ־שע צאָל באַדייטנדיקע יידישע געלערנטע, פּייט־נים, פילאָזאָפן, וויסנשאַפטלער, און ווערט אין דער יידישער היסטאָריע באַצייכנט ווי די „גאָלדענע עפּאָכע”. (אַן ערך דריי הונדערט יאָר האָט די גאָלדענע עפּאָכע געדויערט — פון אָנ־הייב צענטן ביזן סוף צוועלפטן יאָרהונדערט.

איז הגם די יידישע פילאָזאָפיע איז געשטאַ־נען דעמאָלט אַזוי נאָענט צו דער אַראַבישער, ווערט זי אָבער אין איר נישט בטל.

אין דער אַלגעמיינער געשיכטע פון דער פי־לאָזאָפיע פאַרנעמען די יידישע פילאָזאָפן פון יענער עפּאָכע מיט זייער פילאָזאָפיע אַ באַזונ־דער חשוב קאַפּיטל אונטערן נאָמען: „די יידי־שע פילאָזאָפיע אינעם מיטלאַלטער”. אינעם ברייטן פילאָזאָפישן שטראָם פליסט אַ באַזונ־דערע יידישע שטרעמונג, אַ באַזונדערער יידי־שער אָפּצווייג, וואָס האָט אין מיטלאַלטער גע־האַט אַ גרויסע השפעה אויף דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פונעם פילאָזאָפישן געדאַנק אין אייראָפּע.

צווישן יענער פלעיאַדע גרויסע יידישע דענ־קער, פילאָזאָפן און וויסנשאַפטסלייט פאַרנעמט

אָן שום ספק דעם סאַמע אויבנאָן דער רמב״ם.
געבוירן געוואָרן איז דער רמב״ם — די ראשי תיבות פון רבי משה בן מיימאָן — מערץ 30, 1135, אין קאָרדאָווע, שפּאַניע, דער זון פון אַ הויך־געלערנטן דיין, רבי מיימאָן בן יוסף.
די צייט פאַר יידן איצט, אין מיטן צוועלפטן יאָרהונדערט, איז שוין נישט מער, וואָס געווען. די אַזוי־גערופענע גאָלדענע עפּאָכע נעמט זיך דערנעענטערן צו איר סוף. ס׳זענען אָבער נאָך שעפעריש אַקטיוו די גדולים פון יענער עפּאָכע. די שטרייטיקייטן פון די פעאָדאַלן צווישן זיך אין אַראַבישן טייל שפּאַניע האַלטן אַיִן איין וואַקסן. דאָס שפּיגלט זיך אָפּ אויף דער לאַגע פון די יידן דאָרטן, וועלכע ווערט אַלץ ערגער. צו דעם האָבן די קריסטלעכע פעלקער אין נאָמען פון יעזוסן, אין זייערע אַגרעסיווע מלחמות קעגן די שפּאַנישע מוריש־אַראַבישע מלוכות, געריסן פון זיי שטיקער. דאָס האָט דערפירט דערצו, אַז צו דער מאַכט זאָלן איצט קומען די סאַמע פאַנאַטישסטע מוסולמענישע סעקטעס. די ווייטערדיקע אַנטוויקלונג פונעם פרייען פילאָזאָפישן געדאַנק אין דער אַראַבישער וועלט נעמט ביסלעכווייז אָפּשטאַרבן און ווערט מיט דער צייט אינגאַנצן דערשטיקט און זייערע ווערק ווערן פאַרלוירן. אויב ס׳זענען צו אונדז דאָך דערגאַנגען די ווערק פון די אַראַבישע פילאָזאָפן,

איז עס מיינסטנס צו פאַרדאַנקען די איבערזע־צונגען אויף העברעאיש און לאַטייניש, וואָס זענען געמאַכט געוואָרן דורך יידן.

מאַסן יידן ווערן דעריבער געצוואונגען אויס־צואוואַנדערן. טייל באַזעצן זיך אין פּראָוואַנס, דרום־פראַנקרייך, אַ וויכטיקער יידישער קול־טור־צענטער אין יענער צייט, אַנדערע אין די קריסטלעכע טיילן פון שפּאַניע, אויך אין אי־טאַליע און אין אַנדערע אייראָפּעאישע לענדער.

צוליב די שווערע רדיפות דורך דער פאַנאַ־טישער מוסולמענישער אַלמאָהאַדן דינאַסטיע, וועלכע האָט אין 1148 פאַרכאַפּט די מאַכט אין קאָרדאָווע, ווערט די מיימאָן־פאַמיליע געצוואונ־גען צו פאַרלאָזן זייער היים־שטאָט, קאָרדאָווע. דער רמב״ם איז דעמאָלט אַלט געווען דרייצן יאָר. עלף יאָר וואַנדערט די מיימאָן־פאַמיליע איבערן קריסטלעכן טייל שפּאַניע. באַזעצט זיך דערנאָך אין פעז, מאַראָקאָ, אין יאָר 1160. צוליב אַ מסירה, אַז זיי האַלטן זיך אין דער יידישער אמונה, וועלכע איז געווען פאַרווערט אונטער טויט־שטראָף, ראַטעווען זיי זיך פון דאָרטן קוים מיטן לעבן, אַ דאַנק דעם רמב״מס אַ מוסולמענישן פריינט, אַ פּאָעט און מעלאָג. זיי פאָרן קיין ארץ ישראל און פון דאָרטן קיין עגיפּטן, זיי באַזעצן זיך ענדלעך אין פאָספאַט, אַ פאָרשטאָט פון קאַיראָ, אין 1165. דער

רמב״ם איז דעמאָלט אַלט געווען דרייסיק יאָר. פינף יאָר שפּעטער נעמט ער זיך צום פּראַקטי־צירן מעדיצין. ער ווערט מיט דער צייט איינער פון די באַרימטסטע מעדיקער. מ׳ברענגט צו אים חולאים אויך פון אַנדערע לענדער.

דער רמב״ם ווערט אויך דער נגיד (ראש הקהל) פון דער יידישער קהלה אין קאַאיראָ. זיין אויטאָריטעט ווי אַ יידישער פירער און גרויסער געלערנטער שפּאַנט אַריבער ווייט אויכ׳ער די גרעניצן פון עגיפּטן. קיין צרות פעלן דעמאָלט נישט, ווענדט מען זיך צו אים פון אומעטום מיט כלערליי פּראָבלעמען, וואָס פאַרביטערן יידן דאָס לעבן. אַ דראַמאַטישער דאָקומענט פון יענער צייט איז זיין „אגרת תימן״ (אַ בריוו קיין תימן), וואָס איז אויסגעוואָקסן אין אַ היפּש ווערק. געווען איז עס אַן ענטפער אויף אַ ווענדונג נאָך אַן עצה פונעם תימנער רב יעקב אלפיומי. יידן ווערן דעמאָלט אין תימן שטאַרק גערודפט. טייל מוזן אָננעמען לפּנים דעם מאַכ־מעדאַניזם. מ׳איז פאַרצווייפלט איבער דער שפּלדיקער לאַגע אין וועלכער מ׳געפינט זיך. אין זיין ענטפער באַגרינדעט דער רמב״ם די יסודות פון דער יידישער אמונה, און מיט רירנ־דיקע ווערטער טרייסט ער די יידן אין תימן און שטאַרקט זיי, זיי זאָלן נישט זיין געפאַלן ביי זיך. ער דערמאָנט זיי, אַז אויך די יידן אין מערב

(אין אייראָפּע) זענען איצט אין אַן עת־צרה. זיי געפינען זיך אינעם זעלבן אומגליק. דאָס איז געווען די צייט פון די קרייצצוגן.

זיין שם אַלס דאָקטאָר וואַקסט אַלץ מערער. נאָכן פּראַקטיצירן צוואָנציק יאָר, ווערט ער גערופן צו ווערן לייב־דאָקטאָר אינעם קיניגלעכן הויף פונעם קאַליף „דער גרויסער סאַלאַדין" אין קאַאיראָ. דעם דאָזיקן פּאָסטן האַלט ער אָן ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן. געשטאָרבן איז דער רמב"ם דעצעמבער 13 (כ' טבת), 1204, אינעם עלטער פון 69 יאָר.

.2

דאָס הויפּט פילאָזאָפישע ווערק פונעם רמב"ם — דער „מורה נבוכים" („אַ וועגווייזער פאַר בלאָנדזשענדיקע" אָדער „אַ לערער פאַר וואַק־לענדיקע") איז אָריגינעל געווען געשריבן אין אַראַביש און איז אַרויס אין יאָר 1190 אין עגיפּטן. דער אַראַבישער נאָמען פון דעם ווערק איז: „דאַלאַאַט אַל חיירין". די אַראַבער האָבן דעם רמב"ם מיט יראת הכבוד באַטיטלט מיט אַט דעם לאַנגן, חשובן נאָמען: אַבו אימראַם מוסאַ איבן מיימאָן איבן אַבדולאַ. צען יאָר שפּעטער איז דאָס ווערק אַרויס אין דער ערש־טער העברעאישער איבערזעצונג דורך שמואל איבן תיבון אונטערן נאָמען: „מורה נבוכים".

ס׳ווערט אויך אין קורצן איבערגעזעצט אויף לאַטייניש, די קולטור־שפּראַך אין אייראָפּע, אונטערן נאָמען: DOCTOR PERPLEXUM און איז היינט איבערגעזעצט אין אַלע הויפּט־שפּראַכן. אויף אידיש איז אין 1935 אַרויס אין ניו יאָרק אַ „קיצור מורה נבוכים״ פון א. ד. אָגוז, און אין וואַרשע איז אין 1936 אַרויס דער ערשטער טייל פונעם „מורה נבוכים״, איבער־געזעצט אויף יידיש פון יעקב לאַנדאַ אין רע־דאַקטירט פון דר. מרדכי ראָזנער. (ס׳איז אויך אין 1935 אַרויס אין ביאַליסטאָק אַ גאַנץ גע־קליבענע שריפטן פונעם רמב״ם, אונטערן נאָ־מען: „רמב״ם אין יידיש״. די יידישע איבער־זעצונג פון די פראַגמענטן פונעם רמב״מס ווערק, וואָס זענען אַריין אין אָט דעם באַנד, איז געמאַכט געוואָרן פון פסח קאַפּלאַן).

געשריבן דעם „מורה נבוכים״ האָט דער רמב״ם, ווי געזאָגט, אין אַראַביש, כאָטש גע־מיינט געוואָרן איז דאָס ווערק פאַר דער יידישער אינטעליגענץ, זיכער נישט דערפאַר מחמת ס׳איז פאַר אים געווען גרינגער זיך אויסצודריקן אין אַראַביש. ווייט דערפון. מיט זיין גרויס רבניש ספר אין פערצן טיילן: „משנה תורה״ האָט ער בפירוש געוויזן, אַז ער פאַרמאָגט אַ קלאָרן און פרעציזן העברעאישן סטיל. איז אָבער פאַר זיין צייט און אָרט אַראַביש געווען די נאַטירלעכע

שפּראַך פאַר פילאָזאָפיע — אויך פאַר דער יידישער אינטעליגענץ. ס׳האָבן זיך, אָבער, צום „מורה נבוכים״ אויך צוגעכאַפּט די אַראַבישע אינטעלעקטואַלן.

איז דער רמב״ם געווען, נאַטירלעך, נישט דער איינציגער אין דער אַזויגערופענער גאָל־דענער עפּאָכע, וואָס האָט זיינע ווערק געשריבן אין אַראַביש. שוין מיט צוויי הונדערט יאָר נאָך איידער דער רמב״ם איז געבוירן געוואָרן (אין יאָר 933), ווען סעדיה גאון אין בבל האָט אַרויסגעלאָזט זיין רעליגיעז־פילאָזאָפיש ספר „אמונות ודעות״, אין וועלכן ער פּאָלעמיזירט שאַרף מיט די קאַראַימער, איז עס אָריגינעל אויך געווען אין אַראַביש. אַזוי מיט אַלע אַנדערע פאַרן רמב״ם און נאָכן רמב״ם. דאַרף דאָ, אגב, קלאָר ווערן, אַז דאָס איז געווען דער פאַל נישט נאָר ביי יידן. אויך ביי די כלערליי פעלקער און מדינות אונטערן אַראַבישן קאַליפאַט, וועלכער האָט ווייט אַריבערגעשפּאַנט די פריערדיקע רוימישע אימפּעריע און זיך געצויגן פון שפּאַניע אין אייראָפּע איבער צפון־אַפריקע און גאַנץ פאָדער־אַזיע אַזש ביז די גרענעצן פון כינע — אַז אויך ביי זיי, פעלקער מיט אַלטע קולטורן, איז אַראַביש געווען די הויפּט קולטור־שפּראַך אין מיטלאַלטער.

געפירט דעם רמב״ם אַרויסצוברענגען זיין

מאָנומענטאַל פילאָזאָפיש ווערק, דער „מורה נבוכים״, האָט אַ בריוו פון זיינעם אַ תלמיד, יוסף בן אַקנין. ער האָט געבעטן זיין רבין, דעם רמב״ם, ער זאָל אויפקלערן על פי שכל יענע ערטער אין תנ״ך, וואָס מיטן פשוטן שכל איז זיי שווער משיג צו זיין. למשל, די וועלט־באַשאַפונג, ווי ס׳ווערט דערציילט אין בראשית, צי די מעשה מרכבה ביים נביא יחזקאל, ווי אויך אַנדערע אויסטערלישע פּאַסירונגען און נסים — פראַגן, וואָס האָבן שטאַרק געעקבערט דעם מוח דער דעמאָלטדיקער הויך־געבילדעטער יידישער אינטעליגענץ. פונעם ענטפער אויף זיין תלמידס בריוו איז אַרויסגעוואַקסן אַ גרויס און גרינטלעך, אַלץ־אַרומנעמענדיק ווערק, אַ ספר, וואָס האַלט אין זיך דעם קווינט־עסענץ פונעם גאַנצן יידיש־פילאָזאָפישן געדאַנק ביז זיין צייט — עפּעס, וואָס קיינער ביז אים איז נישט ביכולת געווען עס צו טון.

אינעם „מורה נבוכים״ ווענדט זיך דער רמב״ם צו יענע אַלע, וואָס מחמת זייער פאַר־נעמען זיך מיט פילאָזאָפיע, האָט זיך ביי זיי געשאַפן אַ קאָנפליקט מיט דער רעליגיע, דער־ווערבנדיק, אַ דאַנק זייער אָפּגעבן זיך מיט פילאָזאָפיע, געזונטע השגות (קאָנצעפּציעס) — ווערן זיי מבולבל און פאַלן אַריין אין אַ טעמפּן ווינקל, צוליב די צווייִדייטיקייטן און סימבאָ־

לישע אויסדרוקן, וואָס מ׳טרעפט אַזוי אָפט אָן אין די הייליקע ספרים. דער רמב״ם שטעלט זיך דעריבער דעם ציל צו דערווייזן ווי יודאַאיזם שטימט זיך צונויף מיט אַריסטאָטלס ראַציאָנע־לער פילאָזאָפיע. כדי, בכן, צו דערווי״זן, אַז תורת משה שטימט זיך צונויף מיט דער פילאָ־זאָפיע, טייטשט דער רמב״ם אויס אין אַן אַלעגאָרישן זין אַלע יענע אויסדרוקן אין תנ״ך, וועלכע זענען אין קאָנטראַדיקציע, אין סתירה צו די דורך דער וויסנשאַפט פעסטגעשטעלטע הנחות. אויף אַט־אָ דעם אופן באַמיט זיך דער רמב״ם ברענגען צו אַן אויסגלייך, מאַכן אַ פשרה, צווישן רעליגיע און פילאָזאָפיע, און צו דערווייזן די נישט־אויסגעהאַלטנקייט פון יהודה הלוי אין זיין „הכוזרי״ און פונעם אַראַבישן פילאָזאָף־מיסטיקער אַל־גאַצאַלי, וועלכע האָבן אָפּגעוואָרפן די מעגלעכקייט פון אַ צונויפשטי־מונג, פון אַ הסכם צווישן רעליגיע און פילאָ־זאָפיע.

דער רמב״ם פאַרנעמט זיך אויך דאָרטן מיט אַ ברייטער קריטיק פונעם קאַלאַם. דער קאַלאַם איז געווען די מוסולמענישע פילאָזאָפישע ריכ־טונג, וואָס האָט געדינט ווי אַן אָנשפּאַר פאַרן אָרטאָדאָקסאַלן מאַכמעדאַניזם, פאַרטיידיקנדיק די הנחות פון דער מוסולמענישער טעאָלאָגיע. מיט באַזונדערער קראַפט אַטאַקירט ער דעם קאַ־

לאַם פאַר זיין אָפּלייקענען די נאַטירלעכע געזעצמעסיקייט אין דער נאַטור און דעם געזעץ פון קאַוזאַליטעט.*)

דעם עיקר ציל אָבער, וואָס ער שטעלט זיך אין דעם דאָזיקן ווערק זיינעם, דעם „מורה נבוכים״, איז צו ראַציאָנאַליזירן די יידישע טעאָלאָגיע אויפן יסוד פון דער לערע פונעם „פרינץ פון די פילאָזאָפן״ — אַריסטאָטל. אָט דאָס איז, לויט זיין מיינונג, דער איינציק־ריכטיקער וועג אויף וועלכן ס׳דאַרפן זיך פאַר־נעמען אַלע די „בלאָנדזשענדיקע און וואַקלענ־דיקע״. גלייבן, לערנט דער רמב״ם, דאַרף מען בלויז אין דעם, וואָס איז נישט אין קאָנטראַדיק־ציע, אין סתירה צום שכל. דאָס מיינט אָבער נישט, טענהט דער רמב״ם, אַז טאַקע אַלצדינג קען דורכן שכל פּאָזיטיוו דערוויזן ווערן. דער טעקסט פון די הייליקע שריפטן טאָר נישט אויס־געטייטשט ווערן בוכשטעבלעך, אות באות. דאָס איז שוין אַן ענין פאַרן רוח הקדוש.

---

*) אין פאַרצייטיקן גריכנלאַנד האָט דער גרויסער פילאָזאָף־מאַטעריאַליסט, דער ערשטער באַגרינדער פון דער אַטאָם־טעאָריע, לעוקיפּ, דער לערער פון דעמאָקריטן, געגעבן די ערשטע קלאָרע, קורצע פאָרמולירונג פונעם פרינציפּ פון „קאַוזאַליטעט״ מיט אָט די ווערטער: „קיין שום זאַך געשעט נישט אָן אַ גרונט פאַר דעם, נאָר אַלצדינג (געשעט) דורך אַ סיבה און אויס נויטווענדיקייט״.

פילאָזאָפיע, לויטן רמב״ם, פירט דעם מענטש צו שלמות, צו פערפעקטקייט — אינ־טעלעקטועלער, מאָראַלער און קערפּערלע־כער. שלמות באַשטייט אין קולטורעלקייט און אין וויסן. צו געפינען דעם העכסטן אמת — אָט דאָס איז דער סאַמע העכסטער ציל פונעם מענטש, און דערגרייכט ווערן קען דאָס נאָר מיט דער הילף פונעם וויסן.

האָט גוטע דאַרף דער מענטש זוכן נישט אוים מורא פאַר שטראָף, אָדער אין דער האָפענונג אויף באַלוינונג, נאָר צוליב דעם גוטן אַליין. אין גוטע מעשים, אינעם גוטס גופא, וואָס מען טוט, געפינט מען שוין די פאַרגיטיקונג.

ווי געזאָגט, איז אַריסטאָטל פאַרן רמב״ם דער אַבסאָליוטער אויטאָריטעט אין דער פילאָ־זאָפיע — דאָך אָבער ביז אַ באַשטימטער גרע־ניץ. אָט אַזוי ווייט גייט ער מיט מיט אַריס־טאָטלען, און נישט ווייטער. מיט אַריסטאָטלען איז ער מסכים וועגן אַלצדינג, וואָס איז נוגע דער „וועלט אונטער לבנה״, די וועלט אין וועל־כער ס׳באַוועגט זיך דער מענטש. בנוגע אָבער דער העכערער וועלט, „איבער דער לבנה״,

שטימט ער שוין אין אַ סך פּרטים מיט אים נישט איין.

מיט אַריסטאָטלען שטימט ער נישט איין וועגן דער אייביקייט פון דער וועלט. אַריס־טאָטלס ראיות, אַז די וועלט איז נישט קיין „יש מאין״, אַז מאַטעריע איז דורך קיינעם נישט באַשאַפן געוואָרן, זענען פאַרן רמב״ם נישט גענוג איבערצייגנדיק. דאָ, אין אָט דער פראַגע, מאַכט ער אַ גרויסע קאָנצעסיע דער רעליגיע. אָנשפּאַרנדיק זיך אויפן אויטאָריטעט פון די הייליקע שריפטן, האַלט ער פאַר מעגלעך אַרויסצושטעלן די היפּאָטעזע וועגן דער וועלט־באַשאַפונג דורך גאָט. ער, דער רמב״ם, נעמט דערביי אָבער אויס, אַז וואָלט אים אַריסטאָטלס טעאָריע אויסגעזען איבערצייגנדיק, וואָלט ער די טעאָריע אָנגענומען, נישט געקוקט דערויף, וואָס זי איז אין קאָנטראַדיקציע צו דער תורה. אין אָט דעם פאַל, ווען ער וואָלט באמת געווען איבערצייגט אין דער ריכטיקייט פון אַריס־טאָטלס טעאָריע, אַז די וועלט איז דורך קיינעם נישט באַשאַפן געוואָרן, אַז זי איז אַ קדמון, שוין פון אייביק אָן, וואָלט ער אין הסכם מיט אָט דער טעאָריע, געוועזן געמאַכט אַ פּרואוו אויסצוטייטשן אין אָט דעם זין יענע אויסדרוקן אין תנ״ך, וועלכע שטימען נישט מיט דער טעאָריע וועגן דער אייביקייט פון דער מאַטעריע.

(ווערט דאָ כדאי זיין צו נאָטירן, אַז דער רלב״ג — רבי לוי בן גרשון, אָדער גערסאָנידעס ביי די נישט־יידן, (1288־1344) — דער דריי־טער און לעצטער, נאָכן ראב״ד (1110־1180) און רמב״ם, פון אָט די דריי גרויסע יידישע אַריסטאָטעליאַנער אינעם מיטלאַלטער, האָט אין אָט דער פראַגע אָפּגעלייגט פונעם רמב״ם. אין זיין הויפּט־פילאָזאָפיש ווערק „מלחמות אלהים״ (אויך אָריגינעל אין אַראַביש), האָט ער הונדערט יאָר נאָכן „מורה נבוכים״ געמאַכט שאַרפע איינווענדונגען קעגן די וואָס האַלטן, אַז די וועלט איז אַ „יש מאין״, אַז זי איז באַשאַפן געוואָרן פון גאָרנישט. ער מיינט, אַז מאַטעריע הגם אַ פאָרמלאָזע, האָט עקזיסטירט פון אייביק אָן).

ווייטער האַלט דער רמב״ם, אַז די רעליגיעזע דאָגמע וועגן תחיית המתים קען שכלדיק נישט דערוויזן ווערן. ער האַלט נישט פון קיין קער־פּערלעכן תחיית המתים — אַז די טויטע וועלן צוריק לעבעדיק ווערן. די נידעריקע נשמה (פון חיות און געוואוקסן) איז, לויט זיין מיינונג, שטערבלעך. השארת הנפש — די עקזיסטענץ פון דער „שכלדיקער נשמה״ נאָכן טויט — טייטשט ער אויס אין אַ גייסטיקן זין.

אין קורצן קען מען זאָגן, אַז דער גרויסער היסטאָרישער פאַרדינסט פונעם רמב״ם איז

באַשטאַנען אינעם סיסטעמאַטישן דערלערנען דעם אַריסטאָטעליזם און אין זיין ברייטן באַנוץ פון אַריסטאָטלס פילאָזאָפיע.

האָט אָבער דער דאָזיקער פּרוּאוו זיינער צו שאַפן אַ סינטעז צווישן דער יידישער רעליגיע און דער אַנטיקער גריכישער פילאָזאָפיע, ווי אויך זיין בולטע ראַציאָנעלע טענדענץ, קעגן אים אויפגעהויבן די עקסטרעם יידישע אָרטאָדאָקסיע אין שפּאַניע און פראַנקרייך. אינעם רמב״מס לערע, אַז וויסן איז נישט אָפּהענגיק פונעם גלויבן, און אין זיין סובאָרדינירן צום וויסן דעם זין פון טייל אויסדרוקן אין תנ״ך, האָבן די קעגנער זיינע געזען אַ מין באַגרעניצונג פון דער אויטאָריטעט פון דער תורה, און האָבן אים באַשולדיקט אין „פאַרקויפן די הייליקע שריפטן צו די גריכן״. די קריגערייען פאַר און קעגן רמב״ם נעמען צייטנווייז אָן ממש אַן אכזריותדיקן כאַראַקטער.

די פאַנאַטיקער לייגן אַריין דעם רמב״מס ווערק אין חרם אַריין, און דעם רמב״מס אָנהענגער ווידער ענטפערן די פאַנאַטיקער מיט אַריינוואַרפן זיי אין חרם אַריין. צו דער פאַרביטערונג איז שוין מער קיין גרעניץ נישטאָ. אין זייער קאַמף קעגן דעם רמב״מס אָפּנייגונג גייען די פאַנאַטיקער אַזוי ווייט ווי אַריינצוציען אין דעם דיספּוט די קאַטוילישע קירך. אַרום 1234 —

דרייסיק יאָר נאָכן רמב״מס טויט — האָט די קאַטוילישע אינקוויזיציע פאַרמשפּט דעם רמב״מס ווערק צום פאַרברענען.

האָט אָבער דער דאָזיקער שריט פון די פאַנאַטיקער געהאַט אַ פּונקט פאַרקערטן עפעקט און גאָר געהאָלפן דעם רמב״מס אָנהענגער. דער דאָזיקער קאַמף האָט זיך אָנגעהויבן באַלד נאָכן רמב״מס טויט און זיך געצויגן אין משך פונעם גאַנצן דרייצנטן יאָרהונדערט.

אין דער אייגענער צייט ווערט דעם רמב״מס פילאָזאָפיע געשמאַק שטודירט אין מערב־אייראָפּע. זיין איינפלוס אויף דער שפּעטערער סכאָלאַסטיק דאָרטן איז גאַנץ באַדייטנדיק. די גרויסע קריסטלעכע פילאָזאָפן־טעאָלאָגן אינעם מיטלאַלטער — אַלבערטוס מאַגנוס, דונס סקאָטוס, בפרט דער ביי די קאַטוילישן פאַרהייליקטער „פּרינץ פון די טעאָלאָגן״ טאָמאַס אַקווינאַס (1225־1274), האָבן זיך פאַרטיפט אין רמב״מס פילאָזאָפיע און פון דאָרטן אַ סך געשעפּט. אין זיין „סומאַ טעאָלאָגיאַ״ האַלט טאָמאַס אַקווינאַס אין איין פאַררופן זיך און ציטירן דעם „ראַבי מאָיסעס״ (רמב״ם). צווישן אויפגעקלערטע יידן ווידער איז דער „מורה נבוכים״ געווען אַ וועגווייזער פאַר אַ משך פון הונדערטער יאָרן. אַזאַ פילאָזאָף ווי שפּינאָזע האַלט זיך פאַרן רמב״מס אַ תלמיד. דאָס זעלבע אויך שלמה

מיימאָן און משה מענדעלסאָן.

.3

דער אייגענער משה בן מיימאָן, וואָס זיין „מורה נבוכים״ איז געווען די הויפּט־פעסטונג פון ראַציאָנעלע אידעיען אין דער יידישער פי־לאָזאָפיע אינעם מיטלאַלטער, איז אויך דער שאַפער פונעם מאָנומענטאַלן רבנישן ווערק „משנה תורה״. אין אָט דעם גרויסן טעאָלאָגישן ספר אין פערצן טיילן האָט דער רמב״ם צונויפ־געזאַמלט און קאָדיפיצירט אַלע הלכות, דינים, מנהגים, טראַדיציעס וואָס זענען צעשפּרייט און צעזייט אינעם גרויסן ים התלמוד — בבלי און ירושלמי, ווי אויך אין אַלע אַנדערע ספרים פון די תנאים און אמוראים, ווי ספרא, ספרי, תוספתא און פון אַנדערע קוואַלן און זיי אַלע סיסטעמאַטיש קלאַסיפיצירט מיט אַ לאָגישן סדר און מיט אַ צוגאָב פון זיינע אייגענע חריפותדיקע אויפקלערונגען און קאָמענטאַרן.

דער „משנה תורה״ ווערט אויך גערופן „יד החזקה״ (די שטאַרקע האַנט), צוליב די פערצן חלקים אין וועלכע ער איז איינגעטיילט (י״ד מיינט פערצן). אין דער לומדישער וועלט איז דער „משנה תורה״ סתם באַקאַנט ווי „דער רמב״ם״ — און הונדערטער יאָרן ווי לומדים קנייטשן די שטערנס צו פאַרענטפערן אַ האַרבן רמב״ם.

די דאָזיקע ווערסאַטילע (פילזייטיקע) שעפּע־רישע און אומגעווייינלעך פּראָדוקטיווע פּערזענ־לעכקייט, דער רמב״ם, האָט אויך איבערגעלאָזט ווערק וועגן אַסטראָנאָמיע, מאַטעמאַטיק, לאָגיק און נאָך אַנדערע. אויך אָט די זענען, פּונקט ווי דער „מורה נבוכים״, אָריגינעל געווען אין אַראַ־ביש. אַפילו זיין פּירוש אויף משניות איז אין אַראַביש.

דער עיקר אָבער איז ער, ווי שוין דערמאָנט, געווען איינער פון די גרעסטע מעדיקער אין זיין צייט. פון אַלע וויסנשאַפטן, האַלט ער, איז פאַר יעדן מענטש די סאַמע וויכטיקסטע — די מע־דיצין. אין „מורה נבוכים״ זאָגט דער רמב״ם: „דע כי הרפואה חכמה הכרחית לאדם מאד, בכל זמן ובכל מקום, לא בעת החולי בלבד, אלא אפילו בזמן הבריאות״ (זאָלסט וויסן זיין, אַז מעדיצין איז אַ זייער נייטיקע וויסנשאַפט פאַרן מענטש אין יעדער צייט און אין יעדן אָרט, נישט נאָר דעמאָלט ווען מ׳איז קראַנק, נאָר אויך ווען מ׳איז געזונט). ער איז דער מחבר פון העכער אַ צענדליק ווערק אין דער מעדי־צינישער וויסנשאַפט, וועלכע האָבן טיילווייז נישט פאַרלוירן זייער באַדייט אויך היינט, און זענען איבערגעזעצט אין אַלע וויכטיקע וועלט־שפּראַכן.

קודם קומט זיין קלאַסיש ווערק אין צוויי

טיילן „וועגן גיפטן און קעגנגיפטן״. זיין מעטאָדע וואָס צו טון ווען אַ מענטש ווערט געביסן פון אַ גיפטיקער שלאַנג, ווערט נאָך היינט אַפילו אָנגעווענדט. ווי אַ טראָפּיש לאַנד, זענען אין עגיפּטן געווען זייער אַ סך פאַלן, ווען מענטשן זענען געביסן געוואָרן פון גיפטיקע שלאַנגען. נאָך אַ וויכטיק ווערק זיינס איז וועגן היגיענע און דיעטעטיק. אין אָט דעם בוך לערנט ער ווי זיך אויפצופירן היגיעניש אין טאָג־טעגלעכן לעבן און ווי זיך צו דערנערן, כדי זיך אויסצוהיטן פון קראַנקהייט, און נאָך אַנדערע ווערק און טראַקטאַטן אין וועלכע ער פאָרמולירט גרונט־פּרינציפּן פון וויסנשאַפטלעכן דיאַגנאָז פון קראַנקהייטן, זייער באַהאַנדלונג און פאַרהיטונג, און קעמפט קעגן די אין זיין צייט פאַרשפּרייטע אַבערגלויבנס און מאַגיק, אַפילו צווישן דאָקטוירים, ביי דער באַהאַנדלונג פון קראַנקע. ער שרייבט קאָמענטאַרן און אַ קריטיק אויף די זעכצן ביכער פונעם גרעסטן מעדיצינישן אויטאָריטעט אין מיטלאַלטער, גאַלען. צו דעם האָט אין יענער צייט זיך געפאָדערט גרויס קוראַזש. זיין בוך מעדיצינישע אַפאָריזמען און אויך קאָמענטאַרן צו היפּאָקראַטעסעס אַפאָריזמען, איז לעצטנס אויפסניי איבערגעזעצט געוואָרן אויף העברעאיש און אויך אויף יידיש דורך דר. ל. פרידמאַן און איז פאַרעפנטלעכט

געוואָרן אין תל־אביב. ער האָט אויך אַ ווערק וועגן פאַרמאַקאָלאָגיע.

לסוף דאַרף נאָך דאָ געזאָגט ווערן, וואָס מיט אַזוי פיל הונדערטער יאָרן צוריק קומט ער צו אַזוי נאָענט צום סאַמע לעצטן אין דער היינט־צייטיקער מעדיצין — צו דער פּסיכאָסאָ־מאַטיק. (די פּסיכאָסאָמאַטישע מעטאָדע גייט אַרויס פון דער הנחה, אַז קראַנקהייטן קע־נען אויך אַרויסגערופן ווערן דורך דעם, וואָס ס׳ווירקן איינס אויף דאָס אַנדערע פּסיכאָלאָ־גישע — פּסיכאָ — און פיזיאָלאָגישע — סאָמאַטיק — פאַקטאָרן). מיט איין וואָרט, ער העלפט אויסלייגן נייע וועגן פאַרן פאָראויס־מאַרש פון דער מעדיצין נישט נאָר פאַר זיין צייט, נאָר אויך פאַר שפּעטערדיקע דורות.

זייט ביי זייט מיט די גרויסע גרונט־לייגער אין דער מעדיצין — היפּאָקראַטעס, גאַלען, אַוויצענאַ — פאַרנעמט דאָקטאָר מאָזעס מיי־מאָנידעס (רמב״ם) אַ חשוב אָרט אין דער גע־שיכטע פון מעדיצין.

אין זיין טאָג־טעגלעכער מעדיצינישער פּראַק־טיק, פּונקט ווי אין זיינע שריפטן, אַנטפּלעקט זיך דער רמב״ם ווי אַן ערנסטער וויסנשאַפטלער און פאַראַנטוואָרטלעכער מעדיקער, פול מיט מיטלייד צום קראַנקן. פונעם דאָקטאָר פאָדערט ער, ער זאָל אין זיין טעגלעכער פּראַקטיק זיך

אויפפירן עטיש און זיין ערלעך מיטן חולה. איז ער נישט נאָר אַ נאה דורש, נאָר אויך אַ נאה מקיים. ער אַליין איז אין זיין צייט געווען באַרימט מיט זיין הומאַניזם און ווי אַ העכסט־עטישע פערזענלעכקייט.

צו אילוסטרירן זיין טיפע ליבשאַפט צום מענטשן, זאָרג פאַרן קראַנקן און אויך זיין עניוות, ווערן דאָ ציטירט ווערן עטלעכע שורות פון זיין טעגלעכער „תפילה פון אַ דאָקטאָר", יעדן פרימאָרגן, איידער ער האָט זיך גענומען צו זיין מעדיצינישער פּראַקטיק:

„...באַוויליק, אַז כ'זאָל זיין פול מיט
ליבשאַפט פאַר מיין קונסט
און פאַר מיינע מיטמענטשן.
זאָל דער דאָרשט צו געלט־געווינסן
און דער באַגער צו באַרימטקייט
ווייט אָוועקזיין פון מיין האַרץ.
וואָרים די דאָזיקע זאַכן זענען די שונאים
פון רחמנות
און די שליחים פון האַס.
באַוויליק, אַז כ'זאָל זיין ביכולת צו
ווידמענען זיך,
מיטן קערפּער און נשמה צו דיינע
קינדער, וואָס ליידן יסורים.

היט אויף מיין קראַפט, כדי כ׳זאָל זיין
בכוח צוריקצושטעלן
די כוחות ביים רייכן און אָרימען,
ביים גוטן און שלעכטן, ביים פריינט
און פיינד.
לאָז מיך אינעם ליידנדיקן זען בלויז
דעם מענטש.
ווען קלוגערע מענטשן לערנען מיך,
לאָמיך זיין באַשיידן צו לערנען,
וואָרים דער מענטשלעכער שכל איז
דאָך אַזוי שוואַך
און די הייל־קונסט אַזוי גוואַלדיק גרויס.
...לאָמיך זיין אָנגעצילט אויף איין זאַך,
אַ דערבאַרימדיקער פאָטער —
שטענדיק זיין פול מיט רחמנות צו דיינע
ליידנדיקע קינדער.״

גרויס איז געווען זיין מיטגעפיל צום מענטשן־מין, אָבער נישט קלענער איז געווען דער ביטערער האַס זיינער צום מין־מוסרים. אַ טרויעריקע צייט געווען דעמאָלט פאַר יידן. אין מוסול־מענישע לענדער ווערן יידן גערודפט, דערני־דעריקט און מיט געוואַלט אַריינגעצוואונגען אינעם מאַכמעדאַניזם. אין די קריסטלעכע לענ־

דער אין אייראָפּע איז נאָך ערגער — יידן ווערן געשאָכטן און געצייט צו שמד דורך די פינצטערע קרייץ־טרעגער. מוסרים, אייגענע, לייגן צו אַ קנייטל, העלפן די שונאים פאַרוויסטן און פאַר־פינצטערן דאָס יידישע לעבן. דער רמב״ם, ווי דער פּראָמינענטסטער יידישער פירער, שטעלט זיך אַרויס מיט זיין גאַנצן פּרעסטיזש און אויי־טאָריטעט אַנטקעגן די מוסרים. זיין גרעניצלאָזע שנאה צו דעם דאָזיקן מענטשן - אָפּפאַל — להשמיד ולהרוג — האָט געקוואַלט טאַקע פון זיין הויך־עטישער נאַטור, און דערביי זיך, נאַ־טירלעך, אויך סומך געווען אויפן יידישן דין און טראַדיציע. אָט זענען דעם רמב״מס ווער־טער ווי זיך צו באַגיין מיט מוסרים שוין אַפילו נאָכן טויט:

„ווען ס׳שטאַרבט אַ מסור, וואָס האָט געמסרט און פאַרשאַפט דערמיט יסורים און שאָדן, טאָרן זיינע נאָענטע קרובים נישט וויינען און נישט טרויערן נאָך אים. לויטן דין טאָרן זיי נאָך אים נישט טראָגן קיין טרויער - קליידער. זיי דאַרפן אָנטון ווייסע קליידער, וואָס זאָלן אויס־דריקן פרייד, און זיי דאַרפן זיך פרייען מיטן טויט פונעם מסור דורך פראַווען אַ סעודה. מ׳טאָר נישט דעם מסור באַערדיקן לעבן אַ פרומען ייד. קיין שום אָרנטלעכער ייד טאָר

זיך נישט באַטייליקן אין דער לוויה פון אַ מסור."

.4

ווי אַ פּאַסיקער עפּילאָג, בעט זיך דאָ אַ פּאָר ווערטער צו ציען אַ פּאַראַלעל צווישן רמב"ם און נאָך אַ גרויסן ייִד און מענטש אין אונזער אייגענעם דור. אַ געלערנטער וויסנשאַפטסמאַן איינער אין דער וועלט, אַזאַ איינער, וואָס בליצט אויף ווי אַ מעטעאָר איין מאָל אין הונדערטער יאָרן — האָט ער זיך אַנומלטן איבערגערופן מיטן רמב"ם דורך די הונדערטער יאָרן, וואָס טיילן זיי אָפּ איינס פונעם אַנדערן. אַ הויך־עטישע פּערזענ־לעכקייט, אַזוי ווי דער רמב"ם, האָט ער אין אונדזערע טעג פון אינטעלעקטועלער ירידה, פּרינציפּנלאָזן אָפּאָרטוניזם און אַנימאַלישער פּחדנות, נישט געקוקט אויף זיין שוואַכן געזונט און אויף דער סכנה צו וועלכער ער שטעלט זיך אויס אויף די עלטערע יאָרן, מיט גרויס קוראַזש זיך אַוועקגעשטעלט מיטן גאַנצן כוח פון זיין פּרעסטיזש, פּונקט ווי דער רמב"ם אין זיין צייט, קעגן מסירה און מוסרים דאָ אין אַמעריקע. אין אָט דער טרויעריקער צייט פון שווערע רדיפות קעגן פרייען געדאַנק, קעמפט אַלבערט איינשטיין, די דאָזיגע ליכ־טיקע פּערזענלעכקייט, אומדערשראָקן, מיט דער

גאַנצער אויטאָריטעט זיינער פאַר אַ צוריקקער צו שכלדיקייט, קעגן געדאַנקען־קאָנטראָל און פאַר דער חשיבות פונעם מענטש.

צוטיילנדיק כבוד דעם רמב״ם צו זיין 750־סטן יאָרצייט פאַרגעסט נישט דער דאָזיקער גאון עולם און גרויסער מענטשן־פריינט אין דער גרויליקער געפאַר, וואָס לויערט אויף דער וועלט. דעם 4־טן אַפּריל, 1954, האָט די יידישע פרעסע געהאַט דאָס דאָזיקע קורצע, אָבער באַדייטונגספולע שטיקל נייעס:

ווען ער איז פּרעזידענט וואָלט ער אַרויסגעגעבן דעם רמב״מס ווערק אַנשטאָט צו מאַכן אַטאָם־באָמבעס — זאָגט אַלבערט איינשטיין

תל־אביב, ישראל, אַפּריל 3, (איטא). — ווען ער וואָלט געווען פּרעזידענט פון אַמעריקע, וואָלט ער אַרויסגעגעבן די מעדיצינישע ווערק פון רמב״ם, אַנשטאָט צו מאַכן אַטאָם־באָמבעס, האָט דערקלערט פּראָפעסאָר אַלבערט איינשטיין אין אַ בריוו צו ד״ר. מאָנטנער אין ישראל, איז דאָ באַריכטעט געוואָרן.

ד״ר. מאָנטנער האָט דאָס דערציילט

בעת אַ לעקציע וועגן מעדיצין און
דעם רמב״ם, וואָס ער האָט דאָ גע־
האַלטן סוף־וואָך.

פונקט אַ יאָר איידער ס׳איז פון אונדז אויף אייביק אַוועק (אַפּריל 18, 1955) דער דאָזיקער גרויסער קעמפער פאַר שלום און פעלקער־פריינטשאַפט, דער אומשטערבלעכער אַלבערט איינשטיין, ווען ס׳האָט אויסגעזען, אַז די וועלט איז אויף דער שוועל פון דער ערגסטער קאַ־טאַסטראָפע, פאַרוואַרפט ער אַ בריק איבער די 750 יאָר, וואָס טיילן אונדז אָפּ פונעם רמב״ם, כדי ווידער און אָבער אַמאָל צו וואָרענען קעגן אַן אַטאָמיש־הידראָגענישער וועלט־פאַרטיליקונג.

* * *

אויך דער רמב״ם האָט אינעם אחרית־הימים, וואָס איז אָנגעקינדיקט געוואָרן דורך די נביאים, געזען אַ צייט פון אייביקן שלום, פון שפע און וויסען פאַר יעדערן און אַלעמען.

„דעמאָלט — זאָגט דער רמב״ם — וועט נישט זיין נישט קיין הונגער און נישט קיין מלחמות, נישט קיין קנאה און נישט קיין קאָנקורענץ. וואָרים די שפע פון גוטס וועט גרוים זיין און די בעסטע מאכלים וועלן זיין

ווי זאַמד, און די גאַנצע וועלט וועט זיך פאַרנעמען מיט איינזאַמלען וויסן.״

צום 750־סטן יאָרצייט פון משה בן מיימאָן, ווערט, בכן, אָפּגעגעבן כבוד דעם ליכטיקן אָנדענק נישט נאָר פון אַן אומשטערבלעכן לערער און פירער, אַ וויסנשאַפטסמאַן, פילאָזאָף און מעדיקער, נאָר אויך דעם הומאַניסט און איידעלער, עטישער פערזענלעכקייט, וועלכער האָט געדינט ערלעך און מיט אחריות די מענטשהייט און פאַרשאַפט כבוד זיין פאָלק.